

FIRST TWO SERBIAN WOMEN DOCTORS OF MEDICINE

Vera GAVRILOVIĆ,

In Serbia, the old fashioned patriarchal notions, as far as the education of women was concerned, were a governing factor for a very long time. Dositej Obradović was the first to point to the necessity of education for Serbian women. He believed that no nation can strive to become a cultural nation if „their women remain in the darkness of commonness and barbarity“. Therefore, he demanded that special attention be extended to the education of women.

In this paper, the author deals with the first two women physicians in liberated Serbia, who completed their medical studies in Zurich, Switzerland. Because of government regulations, woman-doctors at that time could not hold jobs in Serbian state service, but could only work on their own.

Dr Draga Milošević-Ljočić (1855—1926) was born in Šabac, in West of Serbia. She finished the High School for Girls in Belgrade, and went on to study medicine in Zurich, where she obtained her degree of „doctor of medicine, surgery and midwifery (obstetrics), and eye diseases“.

In June 1876, when Serbia became engaged in war with Turkey, she took part as a student of medicine in the battle of Šumatovac, serving as a lieutenant of the medical corps of the Serbian Army.

After the end of the wars that Serbia waged for her independence (1876—1878), Dr Ljočić was very active.

She devoted much effort to the organization of the Society of Women Doctors. She set up a Mothers' Association in Belgrade, where she was both the physician and the first chairman.

Dr Marija Vučetić-Prita (1866—1954) was born in a well known family at Pančevo, near Belgrade, where she went to school. She obtained her secondary education in Zurich, Switzerland, where she completed also her medical studies, since, at that time, being a girl, she could not either go to a high school or study medicine in Serbia herself.

In 1893 she began to work as a doctor in a hospital at Šabac. She wrote a number of articles for the *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo* (the Serbian Archives for Medicine), as well as for medical annuals (Pančevo, Zagreb, Novi Sad).

During the First World War she worked as a doctor in a reserve hospital in Kragujevac then to Priština in 1915, and finally to Prokuplje where the hospital was dissolved.

After retreating with the Serbian Army through Albania, Dr Prita reached Italy, wherefrom she went to Switzerland, where she worked as a doctor in Lausanne. In the summer of 1918, Dr. Prita went to Toulon, France, where she worked as a doctor of the Toulon Detachment of Disabled Soldiers. She returned to her native land in 1919.

She accomplished an immense job in public health services. She helped very much to build the *Dr Elsie Inglis Memorial Hospital* in Belgrade. In the International Society of Women Doctors she worked as the representative of the Belgrade Society of Women Doctors. She was also a founder of the Women's Party. She died in active duty as a very old woman.

SOCIO-PSIHOLOŠKI MOMENTI VEZANI ZA KORIŠĆENJE LEKOVITIH IZVORA

Srebrica KNEŽEVIĆ

Lekovitim izvorima ili banjama narod smatra sva ona mesta za koja tradicija navodi da pogoduju očuvanju zdravlja ili izlečenju bolesti, bez obzira na stepen njihove stvarne vrednosti i konfora.

Prirodne osobine od najdavnijih vremena privlačile su ljude da se kraj nekih zadržavaju, koriste ih, čuvaju i izgrađuju.

Retrospektivno sagledan istorijat prirodnih lečilišta ukazuje na sociopsihološke momente kao odlučujuće u nastanku i formiranju banja, jer, banje se formiraju u društvu. Istorijat njihov vezan je za početak kolektivnog korišćenja, pa je, prema tome, društvena sredina neophodan uslov za nastanak i razvoj lečilišta.

METODA RADA

Kako je vremena bilo prilično, a da bi osnovna koncepcija mogla da bude zadovoljena bilo je potrebno pored terenskih istraživanja u narodu proučiti i podatke iz literature. Terenska istraživanja u ovom vremenskom periodu obavili smo u Pečkoj banji jer smo po prirodni svoga posla na Filozofskom fakultetu u Beogradu uključeni u kolektivno proučavanje kulture Metohije koje već nekoliko godina sistematski i planski sprovodi ovaj Fakultet.

Isto tako veoma je bilo korisno i prikupljanje podataka na mestu nastanka jednog narodnog lečilišta poznatog u narodu pod imenom „Bivoljska banja“ koje smo u dva maha 1966. godine obavili. Sem toga, naši podaci i boravak u nekim našim banjama (Arandelovačka, Donja Badanja, Ilidža kraj Sarajeva, Josanička banja, na lekovitim izvorima u Kaluderici, Koreniti, Kiseljaku kod Bijelog Polja, Koviljači, Katlanovskoj banji, Obrenovačkoj banji, Niškoj banji, Ribarskoj banji, Rusandi kod Malenaca, Rogaškoj Slatini, Sijarinskoj banji, Toplicama na Bledu, Višnjičkoj banji kraj Beograda, Vranjskoj i Vrnjačkoj banji) doprineli su da dođemo do sledećih zaključaka. Ipak grada bi bila daleko sistematičnija da je bilo materijalnih sredstava i mogućnosti da se ovim etnološkim problemima bavimo detaljno bar u svim većim lečilištima. Stoga smatramo da ovim radom nisu nikako sva pitanja iscrpena i da pored komparacije sa postojećom literaturom još uvek bi se na ovom polju moglo raditi i dolaziti verovatno i do zanimljivijih rezultata.

OSNOVNE KONCEPCIJE

Kako smo već u uvodu naglasili, polazeći od činjenice da su društveni činioci odlučujući za nastanak i razvoj prirodnih lečilišta, nastojali smo da proučimo

uzajamni odnos između društva i prirodnog lečilišta s jedne, i, uticaja banje na pojedinca i društva u celini s druge strane.

Ova pitanja na prvom mestu morali smo da posmatramo hronološki. Zatim dosta interesantnih podataka o pečatu društvenosti ogleđa se i u terminologiji naziva banja i prirodnih lečilišta. Posebnim celinama smatramo one podatke koje govore o evoluciji egzistencije bolesnika u uslovima prirodnih i kasnije razvijenih, izgrađenih lečilišta. Urbanizaciji ovakvih mesta i ekonomskom značaju za privredu kraja takođe je moralo biti posvećeno određeno poglavlje. Dinamizam kretanja koji nazivamo migracijama banjskog karaktera pruža sasvim određenu i uz potrebnu dokumentaciju korisnu informaciju.

Momenti koji su vezani za strukturu društva, individualno ponašanje pojedinca, njihova adaptacija ili ukrštanje stavova pojedinaca i grupa, pitanja su koja ukazuju i na svojevrstne etničke karakteristike. Odlazak u banju predstavljao je i vrstu običaja, a lečenje i verovanja vezana za lekovite izvore i izlečenje zahtevaju i svoju posebnu analizu. Psihološki momenti koji se ogledaju u zadovoljstvu prisutni su i u funkcijama kreiranja narodnog stvaralaštva. Folklor banje ili lečilišta, promene u mentalitetu osoba koje se vraćaju iz banje, i odatle donose nove navike pa i kulturne vrednosti pitanja su koja prirodno interesuju etnologa. Utoliko više, ako je reč baš o shvatanju i ma o zdravlju i bolesti ili o postupcima koje narod primenjuje u lečenju. Sva ova pitanja u sklopu narodne zdravstvene kulture moguće je pratiti u pojedinim prirodnim lečilištima a njih su u svojim radovima doticali istoričari zdravstvene kulture i nama udaljenih oblasti Slovenije, Dalmacije, Makedonije. Tim pre ovakva postavka stiče više opravdanja i ukazuje se nužnom u sagledavanju baleoloških problema uopšte.

DRUŠTVENOST I NAJSTARIJI PODACI O KORISĆENJU PRIRODNIH LEČILIŠTA

Arheološki podaci svedoče da je i na našoj teritoriji u davnim razdobljima bilo lekovitih izvora koji su zajednički korišćeni, pa i takvih, koji su zahvaljujući udruživanju ljudi uređivani i dovodeni na priličan nivo.

Smatramo još uvek potpuno nedokazanom tvrdnju da je još u paleolitiku naš predek koristio i upotrebljavao neka prirodna lečilišta¹⁾. Tek sigurnijim smatramo dokaze koji se navode da su pojedina lečilišta koristili Kelti, Iliri, Rimljani ili grčki kolonisti²⁾. Ovo je potkrepljeno i nalazima rogova jelena i kornjačinih oklopa na pojedinim lokalitetima koji su mogli služiti za piće lekovite vode ili kako je to u nekim našim krajevima i mnogo kasnije bilo običaj, za puštanje krvi za vreme kupanja u lekovitoj vodi. Ovo potvrđuju i nalazi rimskoga i grčkoga novca kraj nekih naših banja gde su vršena namerna ili slučajna arheološka otkrića. Običaj, koji bolesnici i danas praktikuju dolazeći na lekovit izvor ili u banju, bio je vrsta molbene žrtve izvoru, banji ili nimfi, njegovoj zaštitnici. Ovaj običaj, razvijen u ranijim društvenim formacijama odužio se u narodnoj tradiciji i praksi kod žena starije generacije sve do naših dana.

Kolika se nega pridavala nezi tela još od pradavnih vremena dokazi su ostaci rimskih gradskih terma u Zadru, Solinu i Visu i konačno u Dioklecijanovoj palati u Splitu korišćena je lekovitost sumporne slane vode, pa se njom lečio i sam Dioklecijan koji je bolovao od pojava reumatičnih karakteristika³⁾.

Posebnu interesantnost predstavlja što je na Pajtingerovoj tablici na putu od Skoplja za Gradsko zabeležen znak banje, na osnovu čega su naši poznati: arheolog Nikola Vulić i geograf Petar Jovanović zaključivali da su Katlanovsku banju eksploatisali još Rimljani⁴⁾.

Iz kasnijih perioda naše istorije, iz srednjega veka mnogo je više podataka da se narod okuplja oko lekovitih izvora oko kojih se leči. Tako na primer banja kod Priboja na Limu u srednjem veku i u doba vladavine Turaka našim krajevima bila je važna stanica na karavanskim putevima koji su vodili iz Primorja i iz Bosne. Stari grad i docniji manastir sa svojim položajem i imenom direktno su vezani za dva termalna vrela koja izbijaju ispod jedne pećine. Na jačem i toplijem vrelu nalazi se *Stara banja* a na slabijem i manje toplom podignuta su tri bazena koje narod zove *Nova banja*⁵⁾.

Za Sloveniju je naročito interesantne podatke dao Valvasor⁶⁾ a sve su brojniji ukoliko se približavamo 17 i 18 veku. U našim krajevima za vreme Turske okupacije mnoge banje su korišćene u svrhu lečenja. Po oslobođenju, krajem devetnaestoga i početkom dvadesetog veka banje u Srbiji se sve više uređuju i modernizuju i taj proces se može pratiti do naših dana. Kao što smo i u Srbiji imali prilike da posmatramo otkrivanje i nastanak jedne „narodne banje“ tako se i u drugim krajevima naše zemlje stvaraju nove, kao „Atomske Toplice“ i druga popularna narodna lečilišta.

DRUŠTVENE KOMPONENTE U NAZIVU BANJA

Narodna terminologija ako se spoji sa proučavanjem istorijskih izvora postaje naročito interesantna.

Varaždinske Toplice u dalekoj prošlosti nazivane su *Aquae Iasae* po imenu naroda koji je taj kraj naseljavao. Upravo pleme Jasi, zvali su Iliri one ljude koji su živeli na području Toplica, te je to ime značilo Topličani, „oni iz toplice“⁷⁾.

Nastanak i lekovitost banja oduvek je zanimala ljude. Brojne legende vezane su za postanak svih naših prirodnih lečilišta i nastanak imena može se grupisati u nekoliko vrsta. Otkriće Pečke i Prolom banje vezuje se za starog islabelog konja koji je, kako predanje kaže, pijući na izvoru i kupajući se u njemu ozdravio, olinjala dlaka mu porasla te se i on osnažio, oporavio i vratio se natrag svome gazdi.

Drugoj grupi banja narod je davao imena po izvesnim naročito uočljivim prirodnim osobinama. *Sijarinska banja* dobila je ime po tome što od taloženja podseća na „sijeru vunu“, ili penu koja se pri pranju vune dobija. *Smrdan banja* narod je nazivao u prošlosti Banju Koviljaču⁸⁾, a na 8 kilometara severno od Prijedora prirodni bazen u kome se bolesnici kupaju narod naziva *Smrdljevac*⁹⁾ po karakterističnom mirisu. Divlje vrelo u Radencima narod je zvao *Bublija* po njegovom bubljanju a tek za vreme Austro-ugarske okupacije ovo lečilište zvanično je dobilo ime *Bad Radein*¹⁰⁾. *Klokot banja* (17 km od Uroševca) dobila je ime po tome što izbija sa glasovitim pulzacijama i mehurima. Šmarješke Toplice su dugo očuvale svoje prvobitno, narodno ime koje je podsećalo na jezero, močvarno zemljište sa koga su izvirale mineralne vode. „*Jezerske Toplice*“ pored Novog Mesta pominje pod domaćim slovenskim nazivom i krajem 18 veka F. A. Breckerfeld¹¹⁾. Meštani iz okoline Prištine topli izvor smatrali su lekovitim, naročito za stomačne bolesti i zvali su ga *Kisela banja*, a selo, udaljeno 15 km od Prištine po njemu su nazivali *Kisela Voda*.¹²⁾ Isto tako *Kiselu vodu* u blizini Bijelog Polja, narod naziva i *Banja* i smatra je veoma lekovitom, kao i *Palanački kiseljak*. Kako je na raznim mestima naše zemlje bilo kiseljaka pa čak i u jednom kraju nekoliko izvora, narod, da bi ih razlikovao i da bi obeležio od drugih slatinski (kisel) radenski izvor nazvao je *Ždravilni Vrelec* i to ime se očuvalo do našeg dana¹³⁾. U planini Lisini, u donjolapačkoj opštini, izvor za koji seljaci tvrde da je lekovit zovu *Voda za gladne* jer veruju da svako ko od nje pije dobije apetit i svakodnevnom upotrebom veoma

se popravi i podgoji. Ispod Rudnika, u selu Ramaći narod jedan izvor za koji smatra da je lekovit naziva *Proodinac* jer veruje da svako ko se okupa u njemu moći će da prohoda.

Koliko su društveni momenti značajni za nastanak imena prirodnih lečilišta može se videti i na primeru *Topuskog*. Ovo, danas poznato lečilište po predanju zvalo se Toplice. Kad su Turci razorili crkvu i samostan upotrebljavajući u ovom kraju po prvi put topove, narod je ovo mesto razoreno topovima prozvao Topusko¹⁴).

Po imenima pojedinih ličnosti lečilišta su dobijala ime. Tako je sve do vremena cara Constantina kupalište Aquae Iassae nosilo svoje prvobitno ime dok je posle strašnog požara (319—322) obnovljeno i po njemu otada se naziva *Aquae Constantinae*. Kao ovo Konstantinovo kupalište i Stubičke Toplice kojima je položio kamen temelja Maksimilijan Vrhovac uskoro se počelo nazivati *Maksimilijaneum*¹⁵), isto kao što su seljaci nazivali *Tomina Ilidža* bazen u kome su tražili leka reumatični bolesnici u blizini Sanskog Mosta.

Jamma kopelj je bilo vrelo u kojemu su se lečile samo osobe muškoga pola kako od reumatičnih oboljenja tako isto i od seksualne oslabelosti. Ono je bilo po svome čuvenju poznato i van Kranjske. Nedaleko odatle bilo je *Anino kupalište* koje su koristile samo žene¹⁶).

Interesantno je da su pojedina lečilišta dobila ime po zanimanju izvesnih ljudi. Lekovitoj mineralnoj vodi blizu Prijedora narod je dao ime *Kantarevac*, po čoveku koji je u njenoj blizini imao kantar i merio seljacima žito¹⁷).

Čateške Toplice zvane su po Francu Žnidaršiću, apotekaru iz Brežica *Apo tekarejeva jama*¹⁸) jer ih je on obnavljao i preporučivao narodu.

Na kraju da navedemo i nekoliko narodnih naziva kojima se prirodni izvori vezuju za feudalnu prošlost kakvom je slikaju naše narodne pesme. Vuk je zabeležio pesmu Strahinić ban gde se locira lekovito vrelo „banjskoj na izvoru“. Slično tome na 7 km od Tetova, pred ulazak u manstir Lešok izvor ozidan kamenjem uhvaćen u dve lule narod naziva *Kisela voda kneza Lazara*¹⁹). Ispod manastira Tronoše, u Jadru narod veoma ceni i smatra lekovitom vodu koja je uhvaćena i izbija iz devet lula i zove je *Voda devet Jugovića*.

Kako smo iz primera videli u imenima banja sačuvana je tradicija o vremenu korišćenja lekovitih izvora. Da su korišćene i u doba Rimljana vidi se po nazivu *Rimske Toplice* u kojima narod jedno vrelo naziva *Rimsko Vrelo*, dok drugo, novijeg postanka narod zove *Amalijin izvor*²⁰). Pored imena u narodu je sačunano predanje da je banja korišćena „od Rimljana“ ili „od turskog vakt“ a malo je objavljenih pronađenih istorijskih dokumenata koji sigurno preciziraju pronalazača ili osnivača banje. Zato je i interesantan podatak da je ustanovitelj Rogaške Slatine, po narodnom predanju i jednom dokumentu bio Petar Zrinjski koji je 1665. godine u lovu²¹) čuo od seljaka da obolelu jetru leče naročitom vodom.

OPSTANAK BOLESNIKA I RAZVOJ LEČILIŠTA

Za izvesne „narodne banje“ koje postaju popularne krajem prošlog i početkom ovoga veka znali su se njihovi otkrivači. Njih su pronašli pojedinci koji su nastojali da se i drugi ljudi njima koriste. Često se te iste osobe brinu o lekovitom izvoru, čiste ga i održavaju, zagrađuju i podižu zgradice na njemu i oko njega. Za svoj trud oni imaju popularnost ali i nagradu jer bolesnici kao molbenu pa i zahvalnu žrtvu u izvor bacaju novac, koji, ove osobe, čisteći banju sakupljaju imajući ipak izvesnu korist od toga.

Egzistencija banja vezana je i za privatno vlasništvo osobe na čijem se imanju banja nalazi. Topolšica je bila svojina tri seljaka sve do 1874. godine otkad je u posedu jednog stranca, Švajcarca. Rimske Toplice menjale su više vlasnika da bi 1836. prešle u ruke stranaca²³). Posle drugog svetskog rata bilo kakvo privatno vlasništvo ove vrste više nije bilo moguće.

Egzistencija bolesnika u prirodnim banjama, bez stalnih i tvrdih građevina u zavisnosti je od spoljnih činilaca (kiše, hladnoće, vetra) kao što je slučaj i sa lečilištima koja, naročito poslednjih godina postaju naglo popularna (Pećka banja Prolom banja, Bivolska banja). Svet se u njima kupa u samim izvorima mineralne vode ili kopa proširenja u kojima jedno do drugog boravi više lica, često zajedno i muškarci i žene. Valvazor opisujući jedan takav lekoviti izvor, „jamski bazen“ kaže da je kao manja izba u kojoj se sedi i kupa (Dolenjske Toplice)²⁴). Ovi izvori su ograđivani trnjem ili talpama kako ljude koji se kupaju, prolaznici sa puta ne bi videli.

U procesu urbanizacije značajna je izgradnja kupatila sa bazenima i kadama od drveta, ploča ili betona, zatim izgradnja gostionica, privatnih stambenih zgrada i hotela kao i ostalih pratećih objekata.

Vremenom, izgradnjom pojedinih objekata društvena slojevitost u zavisnosti je od ostalih prilika. Pojava slojevitosti prisutna je svim oblicima korišćenja lekovitih izvora. Ukoliko je lečilište izgrađenije, konfornije, društvena slojevitost pacijenata je i složenija. Ona je u izvesnom smislu u zavisnosti od ekonomske moći pojedinaca. U prirodnim lečilištima opstanak bolesnika omogućen je njegovim sopstvenim sredstvima kojima ostvaruje svoju ličnu udobnost (kolibica od granja koju podiže, čerga, šator, privremene kolibe, seoske kuće, banjski hoteli), odnosno, ona se ostvaruje u naturalnom vidu. Stoga lica koja dolaze u banje putuju sa balama posteljine u Nišku, Sijerinsku, Pećku banju. Oni nose i namirnice koje će im poslužiti za ishranu u toku tri nedelje lečenja.

Arhivski podaci o podizanju prvih zgrada u Srbiji u banjama diferentuju građevine koje su sagrađene za viđenije goste „zdanja“ i sirotinjske konake zabeležene pod imenom „špitalj“²⁵).

U Rimskim Toplicama bio je izgrađen „grofovski dom“ na zapadnoj strani, na južnoj „knežev dom“ a posle toga je sagrađen takozvani „hrvatski dom“ jer je u njemu najviše stanovalo bolesnika koji su dolazili iz Hrvatske. Ovo ime se očuvalo do naših dana. Ovde je bilo i dva bazena. Jedan je bio za poznatije goste drugi za običan svet. Posle 1848. godine kupališta su još bolje uređena. Sada su izgrađena četiri bazena. Prvi i najveći obložen je mermerom pa je imao i galeriju za gledaoce. Upravo to je bio pravi nekadanji rimski bazen²⁶).

U Srbiji, često na ostacima iz rimskog vremena, na temeljima turskog hamama i banje, dozidivanjem adaptirane su prostorije koje su posle toga dugo vremena, pa neke i do danas služe.

U urbanizaciji banja interesantno je da su još u srednjem veku pojedine gradske uprave ustanovljavale javna kupatila. To je bilo slučaj u Ljubljani, Kamniku, Škofjoj Loki i na Bledu. Najstariji pisani podatak u tom smeru ukazuje na činjenicu da je društvena slojevitost još 1260. godine, (javno kupalište u Ljubljani koje je vojvoda Urlik poklonio benediktinskom samostanu), izdvajala, te da ono nije bilo dostupno za javnost²⁷).

Za građenje kupališta donošene su naredbe, ali svet tradicijom naviknut na jedan način gradnje nije se hteo povinovati naredbama. Tako je bilo i 1606. godine kada je Kapitol naredio svojim kmetovima u Varaždinskim Toplicama da sagrađe nove kupališne zgrade od kamena. Seljaci su se uporno opirali tome pozivajući se

na uobičajeni postupak i činjenicu da se oduvek gradilo od drveta tako da je ovo moralo biti uvaženo, pa su seljaci izgradili kako je naredeno, jedno *kupalište za gospodu* (visoko plemstvo), drugo *kupalište za plemiče* (nisko plemstvo) i treće za prost narod, *za seljake*, ali od drveta²⁸).

U urbanizaciji banja u socijalnom pogledu značajni su uticaji administracije i druge vrste. U Soko Banji 1849. godine postavljen je *prvi nadzornik* sa platom i određene su mu dužnosti a ustanovljen je i poziv *amandžije* po banjama²⁹). Vlasti su vodile računa i o ishrani bolesnika pa su podizane zgrade u kojima se spremala hrana. U starijim dokumentima pominje se izgradnja „*mutvaka*“, kasnije nazvanih „*kuhinje*“³⁰).

Prirodna lečilišta su mesta oko kojih su se okupljale zanatlije dolazeći i nudeći svoje proizvode ili svoje usluge. Ove, *ambulantne zanatlije i putujući trgovci* koji se orijentišu na povremeni dolazak, vremenom se stalno nastanjuju i naselje se sve više urbanizuje. Sa razvojem zanata u banjama se razvija *izrada suvenira*. U svima banjama u Srbiji bio je običaj da svako ko pode iz banje ponese neku „uspomenu“. To su bili tanjiri, poslužavnici i sudovi koje su posetio kupovali i u njima držali ili kovali hranu. Kasnije izrađuju se sve više ukrasni predmeti na kojima obavezno piše „Uspomene iz Banje Koviljače“ ili „Uspomene iz Soko Banje“ i sl. Poći iz banje a ne poneti za sebe „uspomenu“ i nekoliko kao poklon prijateljima nije se moglo zamisliti.

Prirodna lečilišta pod uticajem socijalizacije, *izvor su ekonomske baze* najpre za pojedince, kasnije su korisne za celo mesto i vremenom za čitav kraj jer se vremenom u pojedinim stvaraju *klice industrijalizacije*. Potreba da se što više ljudi koristi prirodnim lekovitim sredstvima i razvijen ekonomski smisao doveo je do pakovanja, prodaje i izvoza mineralnih voda ili blata koje se koristi za lečenje. Izgradnjom turističkih objekata banja napreduje pa od svega pobrojanog društvo ima i znatne materijalne koristi a prvenstveno zajednica na čijoj se teritoriji banja nalazi.

DINAMIZAM U PRIRODNIM LEČILIŠTIMA

Pokretljivost banjskih gostiju i privlačnost u zavisnosti je od prirodnih i socijalnih momenata. Banja koja se nalazi na zgodnim komunikacijama prirodno da brže i više posetilaca privlači. Naprotiv, banja koja je izolovana, koju koristi manji krug ljudi duže zadržava svoje primitivno obeležje ili se događa da vremenom bude skoro i napuštena³¹).

Prilazeći sa istorijskog stanovišta ovome problemu, može se u pogledu vremenskog raspona u kome utvrđujemo obim društvene pokretljivosti, konstatovati da su u prošlosti pokretljivosti bile manje.

Savremena sredstva komunikacije čine da je, naročito u pitanju komfornih banja dinamizam kretanja posetilaca naročito izražen. Pokretljivost ljudi prema „narodnim“, seoskim banjama svedena je na uži radijus. Pored toga ona je u banjama ovoga tipa uslovljena vremenskim prilikama i daje isključivo sezonsku odliku ovim, da ih nazovemo *banjskim migracijama*.

Migracije banjskog karaktera, naročito ako su obuhvatale i čitave porodice, ili, grupe porodice, kao što je to bio slučaj u Bosanskoj Krajini³²) nose sobom i svoja etnička obeležja. Tako istovremeno u međusobnim odnosima dolazi i do društvenih, etničkih i kulturnih strujanja i izvesnih promena blagog intenziteta.

Ako se posmatra kretanje stanovnika po pojedinim lečilištima može se opaziti da ih je naročito mnogo oko praznika. Kad seljaci ne rade odlaze na lekovite izvore i ostaju po nekoliko dana. U izvesnim banjama, a to je slučaj u Pačskoj Banji, na Markov dan i na Đurdevdan kupalište neprestano radi. Umesto određenog broja kupanja ovih dana se kupanja udvostruče pa dostižu i 3000 na dan a po parku nema nigde mesta od silnih posetilaca. To je slučaj i u nekim drugim banjama. Sezona je uglavnom za vreme toplih dana. Pogotovu kad je reč o „narodnim“ i o primitivno uređenim banjama. Ali ima i od toga pravila izuzetaka. Tako je štampa registrovala 16. septembra 1967. izuzetnu posetu bolesnika Prolom banji: „U nepriznato lečilište nagrnuli su i ove jeseni ljudi sa svih strana... Trenutno u Prolom banji boravi 3000 bolesnika“ što je³³) ogroman broj za lečilište skromnog kapaciteta.

Interesantna je i dnevna pokretljivost prema izvesnim prirodnim lečilištima. U Višnjičku banju kraj Beograda do koje vodi i poslednja autobuska stanica linije za Rospu ćupriju, svakodnevno autobusima dolazi preko leta po pedesetak i 100 Beograđana.

Kako se u ovoj banji ništa ne plaća i kako put do nje staje samo 60 dinara veliki broj penzionera iz Beograda, naročito onih sa skromnim prihodima godinama se leći u sumporovitoj vodi i višnjičkom blatu. U Klokot banju iz okoline svakodnevno dolazi po nekoliko desetina osoba, dok je o praznicima taj broj i utrostručen. U Debarsku banju u trećoj deceniji našega veka dolazilo je dnevno po 200 do 300 bolesnika iz Debra, Bitolja i Ohrida³⁴). U Ilidžu kraj Peći, svakodnevno dolaze Pećanci i stanovnici okolnih sela a stalno se za vreme lečenja nastanjuju Crnogorci, iz daljih mesta sa Kosova i iz Metohije, uže Srbije i Makedonije.

O bolesnicima koji su se lečili u pojedinim banjama u prošlosti može se pretpostavljati i na osnovu arheoloških nalaza na tim lokalitetima. Kako su na terenu Katlanovske banje nađeni predmeti koji vode poreklo iz Egipta mogle bi se učiniti i sasvim smeće pretpostavke. Ipak sigurniji podaci ukazuju na činjenicu da su u ovoj banji boravili i lečili se ljudi iz Srbije, Makedonije, Soluna i Carigrada³⁵).

Kamnik je bio centralno hrvatsko lečilište³⁶) dok su na Bled³⁷) dolazili pretežno Austrijanci. U izvanredno uređenu Rogašku Slatinu sa svih strana Evrope dolazili su stranci, državnici, pesnici, slikari i umetnici³⁸). U Brestovačku Banju počevši od 1833. godine pored naroda iz okolnih okruga dolazili su bolesnici čak iz Bugarske i Rumunije nadajući se izlečenju³⁹). Vrnjačka Banja je jedna od naših najpoznatijih i veoma uređenih banja u koju dolaze da se leče ljudi iz svih naših krajeva i iz susednih država. Interesantno je da je popularizaciji banja doprinela razumljivo mnogo i štampa i posebne publikacije koje su o pojedinim banjama izdavane. Tako je na primer u njima pored uputstava o pijenju vode, kupanju, dijete, bilo govora od kojih sve bolesti banje leči. Često u tim prvim prospektima se navodilo da su mnogi bolesnici, koji su dovoženi kolima, posle izdržane serije lečenja, samostalno hodali i iz banje otišli pešice. U publikovanoj knjižici o Šmarješkim Toplicama, pominje se da najviše ljudi dolazi iz Hrvatske i to od Samobora, Zagreba, Kostanjevice, Šent Jerneja, Rake, Mokronoga, Šentrupert, Trebnjega i Novoga Mesta, a naročito dolaze u velikom broju Kočevljani, mada u neposrednoj blizini imaju Soteške Toplice⁴⁰). I u onim banjama u kojima je ustanovljena knjiga gostiju, u koju su se upisivali oni koji su izlečeni, i gde su ovi dokumenti sačuvani, naravno da mogu pružiti izvanredne podatke i za detaljnija istraživanja i analize.

DRUŠTVENA STRUKTURA I Ljudski Odnosi u Prirodnim Lečilištima i Kupalištima

Ispitivanja ljudskih odnosa u prirodnim lečilištima jedno je od složenih pitanja. U raznim tipovima društva kao i u različitim oblicima istorijskog razvoja, sociopsiholoških momenti imali su svoje specifične vidove.

U srednjem veku *dolazak vladara u banju* zahtevao je veću brigu za smeštaj pratnje, održavanje potrebnog ceremonijala i unosio je svakako u život ljudi koji su se tu zatekli značajne promene. I kasnijih perioda, kako je već bilo reči ima podataka da su u naša pojedina lečilišta dolazili evropski vladari i vladarke i da su za njihov boravak podizane naročite udobne zgrade i šetališta⁴¹). Ilustracije radi da navedemo da je u Rimskim Toplicama najluksuznija kada bila isklesana iz jednog komada mermera i na njoj je bilo uklesano ime Napoleonove sestre i bivše nepalske kraljice Karoline koja je bila tu na lečenju⁴²). O takvim podacima na drugim stranama nema toliko pomena, ali se zna da je odlazak u Soko Banju Knjeginje Ljubice i njen prelazak 2. avgusta 1834. godine i doček u Brestovačkoj banji, takođe pripreman. Pošto je Ljubica već nekoliko dana „tamošnju kupelj upotrebljavala“ 18. avgusta pošao je iz Požarevca i Knez Miloš sa više činovnika i regularnom i neregularnom konjičkom gardom⁴³). Kako je ovo bio prvi put da knez dolazi u ovaj kraj koji je tek bio dobijen od Turaka, razumljivo da su pripreme za njegov doček i boravak u Banji izazvale mnoge promene i zadale mnogim videnijim ljudima onoga vremena dosta brige.

U savremenom društvu dolazak istaknutih pojedinca, narodnih pevača, guslara, danas zabavljača i glumaca, interesantne bioskopske predstave, omogućavaju kulturno upotpunjavanje i u tako nastalim kontaktima stvaraju mogućnosti primanja ili ocena, odbacivanja ili usvajanja kulturnih vrednosti ili načina ponašanja. Zbog toga kakve pobude pojedinac dobija iz društvene sredine, kako ih primenjuje, ili, kako reaguje na njih, ne odnosi se samo na njegovu zdravstvenu situaciju i banjsko ponašanje već ostaje i trajnije.

U okviru proučavanja ove vrste izdvojićemo *individualno ponašanje*. Ono ne proističe samo iz ličnosti bolesnika već zavisi od kulture pojedinaca, zapravo grupe kojoj pojedinac pripada. Otuda u skupini ljudi oko prirodnog lečilišta etnička pripadnost i regionalne karakteristike često su uočljive i na prvi pogled. U prošlosti, a u nekim krajevima i danas, nošnja, antropološke crte i dijalekat očigledno su diferencirali bolesnike. Za vreme zajedničkog života, za vreme lečenja, individualne naklonosti se podređuju interesima zajednice.

Uticao pojedinaca, naročito ako se radilo o onim koji su pripadali vladajućem sloju, mogao je i pored njihovog egoizma vremenom da bude od koristi. Tako na primer oko 1902. godine Afus paša je posle zemljotresa koji je zadesio Skoplje i kada se u Katlanovskoj Banji izgubio lekoviti izvor, a objavio se jedan drugi na udaljenom mestu, dao da se čuncima dovede voda u banjsko kupatilo jer se i sam ovde lečio. Naravno, on je jedan deo od ovih kaptiranih voda odvojio i napravio za sebe kupatilo na istočnoj strani koje je narod nazvao „*Pašino kupatilo*“⁴⁴).

Kao i izdvajanje pojedinaca i izdvajanje pojedinih staleža u prošlosti bilo je sasvim razumljivo u sklopu ondašnjih društvenih i religioznih shvatanja. Tako je došlo i do toga da se javno kupatilo u Ljubljani 1260. godine za javnost postalo nedostupno jer je prešlo u vlasništvo *benediktinskom samostanu*⁴⁵).

Početak 19. stoleća u Stubičkim Toplicama diferenciranje društva dovelo je do toga da su bile izgrađene posebne *gostionice za građanska lica* i posebna *gostionica za seljake*⁴⁶).

I dok se u „narodnim banjama“ u Srbiji i danas u prirodnim bazenima neposredno telo do tela nalaze lica različite starosti, etničke i konfesionalne pripadnosti, često zajedno i muškarci i žene, (vidi fotografiju u članku o Bivoljskoj banji) dotle u zapadnijim krajevima naše zemlje strogo se pazilo na društvenu slojevitost. Upravo najpoznatija lečilišta bila su „gospodska“ i u njima su se lečili poglavito stranci, Austrijanci, Mađari, Italijani, dok je domaće stanovništvo bilo zaposleno kao posluža, pomoćnici, vozači i baštovani u divnim parkovima. Slovenački seljak u ova lečilišta skoro da nije ni imao pristupa, koliko zbog visokih cena, toliko isto što su te banje za njih bile nedostupne. Za razliku od Srbije gde je vladao skoro običaj da domaćin sa domaćicom makar na kraće vreme ode u banju, Slovenki živalj u ovim lečilištima nije predstavljao banjske posetioce i goste. Kako su sopstvenici pojedinih slovenačkih lečilišta bili pretežno Nemci, a među njima neki čak i spremni da pristupe germanizacijskoj akciji Murskoga polja⁴⁷), svoje ambicije ipak nisu postigli. Posle prvoga svetskoga rata a zatim posle NOR i oslobođenja Jugoslavije, banje postaju opštedržavne i lečenje u njima dostupno je svima podjednako. Tada su za narod otvoreni mnogi dotada zatvoreni „dvorovi“, „konaci“ i ostale zgrade dotle samo za privilegisana lica. Čak je u okviru zdravstvenog osiguranja odlazak na banjsko lečenje bio za bolesne članove i besplatan.

Za vreme zajedničkog života, za vreme lečenja individualne naklonosti podređuju se interesima zajednice. Bolesnici udruženi na prirodnom lečilištu prilagođavaju se jedni drugima čineći ustupke starijim i bolesnim osobama. Tu se kao po nepisanim pravilima pomaže, hrabri, da bolesnik istraje, a u dokolici koja karakteriše ova lečenja razvijaju i naklonosti pojedinaca za kolektivnim muzičkim ili koje druge vrste umetničkim izražavanjem.

No, sem karakteristične *adaptacije*, odnosno *socijalizacije ličnosti u prirodnom lečilištu*, zapažaju se i izvesna odstupanja, suprotstavljanja i konflikti. U tim slučajevima je dolazilo do primene običajnog prava i kažnjavanja izlaganju podsmehu, bojkotu ili naredbi da pojedinac izgrednik i sam dođe u situaciju da napusti lečilište.

Prirodna lečilišta su mesta gde se *ukrščaju uzajamna delovanja pojedinaca i grupa*. Pojedinci i etničke grupe deluju jedni na druge u okviru odnosa društvene moći, profesionalne pripadnosti, socijalnog porekla (seljaci, građani, zanatlije, bogataši, siromasi).

Odlazak u banju predstavljao je vrstu mode početkom ovoga veka, dok je za radne ljude, sitne zanatlije i radnike, pa bio im i preko potreban, predstavljao vrstu luksuza.

Boravak u banji pored povoljnog uticaja na zdravlje obiluje i komponentama *psihološkog značaja*. Zadovoljstvo odlaska u banju leži ne samo u nadi da će se zdravstveno stanje poboljšati već i u mogućnosti kontakta sa drugim osobama. Za vreme zajedničkog života, na izvoru, kupanju, bolesnici jedni drugima saopštavaju svoje tegobe, nevolje, shvatanja o leku i lečenju. Društvenost ljudi oko lečilišta skriva čitavu skalu nijansi međusobnih uticaja. Tako se prenose tekovine narodne zdravstvene kulture, saznaju najrazličitiji recepti i daju lekovi za razne bolesti koje narodna medicina propisuje. Tu se sklapaju čisto formalna prijateljstva ali ostvaruju i iskrena drugarstva. Kraj lečilišta mogu se pratiti neki oblici udruživanja počevši od sklapanja veštačkog srodstva, pobratimstva, sklapanja braka, kumstva a ima podataka da su na istom cilju zasnivana i udruženja. Jedno od naročito interesantnih osnovano je 1899. godine u Tivoliju i predstavljalo je klub ljudi koji su smatrali, kao po principima narodne medicine, da je naročito zdravo hodati bosim nogama po rosi. Na taj način nastalo je Knajpovo zdravilišće koje je u Ljubljani postojalo sve do prvog svetskoga rata⁴⁸).

Izvesni tipovi lečilišta nameću i određeni način lečenja pa posredno utiču na formiranje sociopsiholoških elemenata. Na izvesnim lekovitim izvorima svet se skuplja samo u određene dane (sreda, petak, kad je mlad mesec) dok je na ostalima korišćenje vezano samo za letnju sezonu. Tek ona lečilišta koja su snabdevena pogodnostima i moderno uređena posećuju se bez prekida preko cele godine. Interesantno je da se na lekoviti izvor u blizini Velesa svet skuplja samo subotom, zato što veruje da je tada najefikasniji pa se otuda u narodu i zove *Subotna voda*⁴⁹).

Samo vreme lečenja vezano je za sociopsihološki momenat. Upravo, u narodnim banjama prema narodnom mišljenju, lečenje se ponavlja u tri maha, za sedam dana, ili traje tri nedelje najduže. Da bi izlečenje bilo efikasno narod preporučuje da se u jednu banju odlazi tri godine uzastopno, da bi, prema narodnom ubeđenju, magični broj 3 savaladao bolest. Interesantno je kako se usmenim predanje ovo shvatanje uobičajilo tako da je ono i u savremenoj medicini praktikovano (banjsko lečenje 21 dan).

Psihološki momenti vezani su za narodni običajni život i verovanje u moć lečilišta. Stoga su razne vrste molbenih i zahvalnih žrtvi u blizini lečilišta dovele i do određene građevinske delatnosti.

Poznato je da su Rimljani kraj svojih termi imali uređena kupališta i da su osobe koje su se izlečile u znak zahvalnosti ostavljale kamene ploče sa izrazima svoje zahvalnosti boginji zdravlja ili izvorskoj nimfi. Ovakve pločice zahvalnosti otkrivene su u Rimskim i Daruvarskim toplicama, a i u parku Varaždinskih Toplica⁵¹). Arheolozi su otkrili i bogato ukrašenu baziliku za koju se pretpostavlja da je imala slične oblike i da je služila u iste svrhe, kao i takve građevine u Rimu. Posebno ističemo da narod u Srbiji u znak zahvalnosti posle izlečenja nad lekovitim izvorom, podiže kao zgradicu, kultnu građevinu skromnih oblika u kojoj se, kao na primer na Dunavu u Zviždu, nalaze drvene urezane ikone, nekoliko kupovnih ikona, svećnjaci i peškiri koje su priložili zahvalni bolesnici za uspešno izlečenje (vidi fotografiju). O takvim kulturnim građevinama medicinskog značaja brine se najčešće jedna od žena koja vremenom postaje i uticajna savetodavna ličnost u pogledu lečenja i ostalih oboljenja i tegoba.

Društveni odnosi u prirodnim lečilištima i kupalištima zaslužuju posebnu pažnju kada se proučavaju pitanja shvatanja morala.

U narodnim primitivnim banjama, prirodni bazeni nisu ničim ograđeni a zajednički su, i često ih istovremeno koriste osobe muškog i ženskog pola. Stidljivost i otkrivanje tela se smanjuje i u narodnim banjama pri kupanju dolazi do zadržavanja najminimalnijih delova odeće. U banjama koje su imale izgrađene bazene bio je običaj, da se žene opasuju platnenim kecljama veoma malih dimenzija. Interesantno je da je o shvatanju golišavosti pri lečenju još 1772. godine pisano o prilikama u Varaždinskim Toplicama sledeće: „Kupališta su izgrađena nemarno i nedolično. Pučka kupelj je pokrivena samo krovom, dok je sa strane sasvim otvorena, tako da prolaznici mogu nesmetano gledati kupače, muško i žensko, kako u hrpama goli idu u kupelj . . .“⁵²).

Shvatanje morala u banjama takođe je variralo. Opšte je uverenje da je život u lečilištima oslabljen patrijarhalnih stega. Duži boravak radi lečenja u drugom mestu među stranim svetom, pogoduje da pojedinac sebi dopusti slobodu koju među svojim, u svojoj sredini, ne bi uživao. Sem toga, i mogućnost sklapanja kontakata i poznanstva pri lečenju pogoduje osećanju velike slobode.

Zadovoljstvo leži ne samo u mogućnosti svakodnevnice izmene iskustva već i u raznovrsnim zabavama od kojih neke pružaju mogućnosti da se pojedinac istakne.

Nadmoćnost ili pobeda u igranju „mice“, „tablića“, ili „domina“, šaha i drugih igara, rezervisano je pretežno za muškarce. Žene koje se ni u banji ne razdvajaju od svojih ručnih radova, imale su prilike da jedna od druge nauče nove „mustre“ i prepočnu nove šare, koje će zatim odneti natrag u svoj kraj. Stoga su se u pojedinim banjama razvile zanatlije koje su prodavale „kuvarice“ „trukovane jastuke“ i druge potrebe ove vrste u kojima su žene nalazile zadovoljstva i korisno upotrebljavale svoje slobodno vreme.

U narodnim banjama opaža se *prisustvo tradicionalnog narodnog stvaralaštva*. Igra i pesma kao i ostale vrste zabava neodvojive su od života banjskih gostiju. Prirodna lečilišta nemaju samo *funkciju kreiranja narodnog stvaralaštva*. To je složen proces u kome je važno saopštavanje sopstvenih kulturnih vrednosti.

U banjama koje zapošljavaju meštane, kao na primer i lečilištu Slatina Radenci, devojke i žene koje rade u punionicama pevaju svoje slovenačke narodne pesme, nekad vesele i šaljive, nekad tužne⁵³).

Folklor banje ili lečilišta u trenutku kad ga ispitujemo, sastoji se od repertoara nosilaca kulturnih vrednosti kao i od stvaralaca novih tvorevina nastalih u samom lečilištu. Mnoge banje u Srbiji imaju svoje pesme čiji se početni stihovi izrađuju na suvenirima ili su bili štampani na prvim razglednicama. „Niška banja, topla voda, za mangupe živa zgoda . . .“ ili „Soko banja-Soko grad, dođeš star, odeš mlad . . .“ Pri reklamama Jamničke vode korišćeni su opet ovi stihovi: „*Tko Jamničku vodu pije rado, imat će život dug i srce mlado*“⁵⁴).

Kod urbanizovanih i konfornih banja opaža se izvesno, mada ne potpuno, odsustvo tradicionalnih elemenata folklornog stvaralaštva. Ali i pored toga što je zabava u rukama profesionalnih aranžmana i što svaka uređena banja ima svoju čitaonicu, biblioteku, poneka i malu zbirku koja se može oformiti u muzej, ipak ima vanrednih pojava individualnog narodnog stvaralaštva kako se to može dokumentovati nizom primera. Pošto se XVII naučni sastanak održao u Rogaškoj Slatini, izabraćemo ilustracije radi jedan slučaj iz te sredine.

Prilikom proslave 300 godišnjice banje, Luka Stanišić iz Zagreba, jedan od čestih posetilaca ispevao je pesmu koja se nalazi u knjizi banjskih gostiju:

„Tri stoleća ravno, bez pompe i slavlja,
Ti si bila čuvar narodnoga zdravlja!
Sa tri vrelca svoja, ko da čuda stvaraš
jer bolesnog često u zdravog pretvaraš.
Ti nastavi ovo plemenito delo,
Sve dok ne presuši tvoje Donat vrelo“⁵⁵).

NAPOMENE

¹) *Vladimir Bazala*, Povjesni razvoj prirodnih lečilišta i kupališta na području današnje SR Hrvatske., Zbornik XII naučnog sastanka Beograd, 1964, 191—192, dalje *Povjesni razvoj*. — ²) *Dinko Mirošević*, Dokazi o antičkom i srednjovekovnom „zdravstvenom turizmu“ u Dalmaciji, Rezimeji radova sa XVII naučnog sastanka, Ljubljana 1967, 28, dalje „*Zdravstveni turizam*“; *Stanko Jurđina*, *Vladimir Uremović*, Razvitak Crikvenice kao liječilišta i morskog kupališta, Rezimeji radova, Ljubljana, 1967, 8.; *Risto Brezjanin*, *Klimentije Milošević*, *Branka Paunovska*, Jedno empirično narodno lečilište pretvoreno u savremeni sanatorijum za tuberkulozu — Lešok. Ljubljana, 1967, 10. dalje Lešok; *Milutin Velimirović*, Brestovačka Banja, Ljubljana, 1967, 13; *Stanko Benedik*, Rimske Toplice, Zbornik referatov, Ljubljana, 1967, 169. — ³) *Dinko Mirošević*, „Zdravstveni turizam, 28. — ⁴) *Nikola Vulić*, Teritorija rimskog Skoplja, Glasnik Skopskog naučnog društva, knj. I sv. 1, 1926. 3.; *Petar Jovanović*, Katlanovska banja, Glasnik Skopskog naučnog društva, VI, 1929, 63. — ⁵) Enciklopedija Jugoslavije 1. MCMLV, 344.; ⁶) *J. W. Valvasor*, Die Ehre des Hercogthum Krain, IV, 604. — ⁷) *Vladimir Bazala*, Povjesni razvoj, 192. — ⁸) *Srebrica Knežević*, Zdravstvena kultura i problemi narodne medicine u Jadrinu, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu XXVII Beograd, 1964, 646. — ⁹) Zdravlje, god.

10. 152—153. — ¹⁰⁾ *Eman Pertl*, Prvih pedeset godina lečilište Slatina Radenci, rukopis str. 1. — ¹¹⁾ *Drago Mušič*, Iz proteklosti Šmarjeških toplic, Zbornik referatov, Ljubljana, 1967. 147—148. — ¹²⁾ *Božidar Vlajić*, Mineralne i lekovite vode u Južnoj Srbiji (hemisjske analize) Glasnik Skopskog naučnog društva VI, 1928, 85., dalje *Lekovite vode*. — ¹³⁾ *Eman Pertl*, Slatina Radenci 55. — ¹⁴⁾ *Vladimir Bazala*, Povjesni razvoj, 197. — ¹⁵⁾ isti 202. — ¹⁶⁾ *Drago Mušič*, Iz proteklosti Dolenjskih toplic, Zbornik referatov, Ljubljana, 1967, 80—81. — ¹⁷⁾ Zdravlje br. 10. 151—152. — ¹⁸⁾ *Mirko Karlin*, Kaj so leta 1855 pisale „Novice“ o Čateških toplicah, Zbornik referatov, Ljubljana, 1967. 166. — ¹⁹⁾ *Božidar Vajić*, Lekovite vode, 153. — ²⁰⁾ *Eman Pertl*, Rimske toplice, Rezimeji radova, Ljubljana, 1967, 18. — ²¹⁾ *Rudolf Leskovar*, Rogaški zdravilni vrelci v. 16. stoletju, Zbornik referatov, Ljubljana, 1967, 152. — ²²⁾ *Mirko Karlin*, Topolšica, pozabljeni termalno kopališče, Zbornik referatov Ljubljana, 1967., 64. — ²³⁾ *Stanko Benedik*, Rimske toplice, Zbornik referatov, Ljubljana, 1967. 172. — ²⁴⁾ *Drago Mušič*, Dolenjske toplice, 100. — ²⁵⁾ *Vojislav Mihajlović*, Iz istorije saniteta u obnovljenoj Srbiji, Beograd, 1951, 311. — ²⁶⁾ *Stanko Benedik*, Rimske toplice, 172. — ²⁷⁾ *Peter Borisov*, Zdravljenje s naravnimi sredstvi v nekdanji Kranjski, Zbornik referatov, Ljubljana, 1967, 74. — ²⁸⁾ *Vladimir Bazala*, Povjesni razvoj, 198. — ²⁹⁾ *Vojislav Mihajlović*, Iz istorije saniteta, 280, 300. — ³⁰⁾ isti, 322, 311. — ³¹⁾ *Mirko Karlin*, Čateške toplice, 165, 167., *Peter Borisov*, Zdravljenje, 76. — ³²⁾ *Alfred Nik*, Balneoterapija kao univerzalno pučko-terapijsko sredstvo u Bosanskoj Krajini, Rezimeji radova, Ljubljana, 1967, 15. — ³³⁾ Politika ekspres br. 1223. str. 8. Beograd 16. septembra 1967. godine. — ³⁴⁾ *Božidar Vajić*, Lekovite vode, 79. — ³⁵⁾ *Mirko Karlin*, Topolšica, 64. — ³⁶⁾ *Peter Borisov*, Zdravljenje, 79. — ³⁷⁾ isti, 84. — ³⁸⁾ *Stanko Benedik*, Rimske toplice, 173. — ³⁹⁾ *Milutin Velimirović*, Brestovačka banja, Rezimeji referata, Ljubljana, 1967, 13. — ⁴⁰⁾ *Drago Mušič*, Šmarješke toplice, 149—150. — ⁴¹⁾ *Stanko Benedik*, Rimske toplice, 173. — ⁴²⁾ isti, 172. — ⁴³⁾ Knez Miloš prvi put u Timičkoj Krajini, Zbornik Timočke Krajine knj. II Beograd, 1930., 75. — ⁴⁴⁾ *Petar Jovanović*, Katlanovska banja, 63. — ⁴⁵⁾ *Peter Borisov*, Zdravljenje, 74. — ⁴⁶⁾ *Vladimir Bazala*, Povjesni razvoj, 202. — ⁴⁷⁾ *Eman Pertl*, Slatina Radenci, 60. — ⁴⁸⁾ *Peter Borisov*, Zdravljenje, 75. — ⁴⁹⁾ *Božidar Vajić*, Lekovite vode, VI 84. — ⁵⁰⁾ *Stanko Benedik*, Rimske Toplice, 169. — ⁵¹⁾ *Vladimir Bazala*, Povjesni razvoj, 199. — ⁵²⁾ isti, 193. — ⁵³⁾ *Eman Pertl*, Prvih pedeset godina lečilišta Slatina Radenci, rukopis na srpskohrvatskom jeziku, str. 4. — ⁵⁴⁾ *Vladimir Bazala*, Povjesni razvoj, 206. — ⁵⁵⁾ Politika 8. juli 1967. godine.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL MOMENTS RELATED WITH THE USE OF HEALING SPRINGS

Srebrica KNEŽEVIĆ

Starting from the fact that social factors are predominant in the development of natural resorts the author explains in her article the mutual relationship between a natural resort and society on one hand, and on the other the influence of a spa on an individual and the society as a whole.

On the basis of archaeological and other historical records it is known that some natural resorts were largely used by Celtic, Illyrian, Roman and Greek colonists (City thermae in Zadar, Diocletian's Pallace in Split).

Particularly interesting is a medieval spa near Priboj-on-Lim, where existed a station typical of caravan routes in the times of Turkish reign, on the way from the Adriatic Coast to Bosnia. There are such and similar data in Slovenija as well, mentioned by Valvazor. These data were even more numerous in the 15th and 18th centuries.

Under conditions of contemporary life development of some spas can be experimentally followed. Today appear some spas which get fully popular name (Buffalo Spa) or a contemporary one „Atomic Thermae“.

The author deals with popular terminology under a separate heading „Social Components in the Names of Spas“, relating it with historical and literary sources. Thus she concluded that some spas are named on the basis of their natural characteristics, other are named after certain important historical personalities or outstanding individuals who took part in discovering and arranging a spa (Aquae Issae, Aquae Constantinae, Ann's Bath, Prince Miloš's Mineral Water, Nine Jugovići Water etc.) or according to occupations of meritorius people (Balancer, Pharmacist's Pit and the like).

Under the heading „Existence of Patients and Development of Resorts“ the author deals with the question of ownership of some natural resorts and of their development in connection

with social differentiation. Historically viewed the building of some objects, poor people lodgings for the night, small hospitals and houses for prominent people is very interesting to follow up. In Rimske Toplice (Roman Thermae) were built a count's hall of residence, a prince's hall and separately Croatian Home for the people. Here it is spoken of the first employees in baths and spas, and of the fact that in such settlements were gathered craftsmen besides the staff in ambulatory institutions. Gradually making of souvenirs was developed and a habit became established among the patients to take something from a spa for remembrance on the way to their homes.

The dynamics of development and the question of migrations in spas were separately considered in the historical setting and in connection with people's habits. It was observed that masses of people visit certain spas on some holydays, hoping to benefit from the healing power of mineral springs in their opinion, increased on these days. Daily movability of visitors was studied as well, especially in spas near bigger towns or centres, by their ethnical, occupational and social structure.

The social structure and human relations were studied as much as literary and historical sources provided. The elements in this section are visits of sovereigns to spas, special ceremonies on these occasions, adaptation and socialization of patients, mutual influence of individuals and groups, psychological significance of the stay in a spa. Psychological moments connected with people's habits and beliefs in the curative power of a spa are separately considered. Comprehension of morals and especially traditional creative power of the people, folklore elements in some natural spas, represented a basis of these ethnomedical studies.